

ЛИЛИ ЛАШКОВА (СОФИЯ)

БЪЛГАРСКИТЕ ОТРИЦАТЕЛНИ КОНСТРУКЦИИ И ТЕОРИЯТА ЗА АКТУАЛНОТО ЧЛЕНЕНИЕ

На съвременния етап от развоя на лингвистиката теорията за функционално-комуникативния аспект на езика придобива особено значение във връзка с по-задълбоченото проникване във всички сфери на взаимодействие между език и мислене. Необходимостта от едно такова връщане към проблемите на актуалното членение възниква при разработките по създаването на пораждаци устройства (правилата за пораждање на цялостен текст), както и при разглеждането на някои чисто теоретични въпроси¹ (за езиковите равнища, за обсега на синтаксиса, за характера на езиковия знак). Налага се изследване на принципите на организация на текста, а също така и проверка на отделни постановки върху конкретен материал. Ще се спрем накратко върху някои положения от теорията на актуалното членение, засягащи по-специално отрицателните конструкции, а именно:

1. Местото на синтактичното отрицание в контекстуалното членение на изречението. Състав и групиране на отделните части на изказа.

2. Отношенията между логико-семантичните и синтактичните видове отрицание и комуникативното разделение на изказа на основа и ядро и съответно — въпросът за отношението между логико-семантично и актуално членение. (Под „логико-семантично членение“ разбираме статичната семантична структура на контекстуално несвързаното изречение.²)

3. Проблемът за употребата на определителен член в отрицателните конструкции и неговата честота.

Използува се материал от съвременния български език. Спираме се предимно на някои частни случаи, които са изключения от общоприетите положения (или най-малко налагат допълнително уточняване и уговаряне)

¹ Вж. И. Ревзин, *О роли коммуникативного аспекта языка в современной лингвистике*, Вопросы философии 1972, № 1, 11: „Некоторые истины от многократного употребления теряют информативность и забываются, а затем вдруг выводимые из них следствия оказываются значимыми при обсуждении каких-то очень тонких и новых вопросов, возникающих в узловых точках развития соответствующей науки, и истины эти пробуждаются к новой жизни“.

² J. Firbas, *Ke konfrontačním studiím o aktuálním členění větném*, in: Актуалното членение на изречението и българският език, София 1976, 171. F. Daneš, *Semantyczna i tematyczna struktura zdania i tekstu*, in: Tekst i język. Problemy semantyczne, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, 29, 31.

и които създават известни затруднения при конкретния анализ на цялостен текст. Тъй като са характерни за съвременния български книжовен език, според нас те не могат да бъдат отминавани. Предварително ще направим уговорката, че изхождаме от схващането на автори като М. Докулил, Фр. Данеш, П. Сгал и др.³ които определят синтаксиса по-тясно и според които актуалното членение излиза от рамките на синтактичното членение и се отнася към друго, по-високо равнище, превръща се в теория на изказа.

Синтактичното отрицание (изразявано чрез частицата *не*, в отделни случаи — *ни*) се определя обикновено като актуализатор, носител на актуална, нова информация в изречението. Частицата *не* може да бъде употребена самостоятелно или свързано граматически и интонационно с някоя от частите на изречението. В зависимост от това дали се отнася към предиката или към друга част различаваме предикативно и непредикативно отрицание. Ср.: Хората не знаят за това. Не всеки може да извърши това. И в двата случая отрицателният елемент заедно с отнесената към него част на изречението образуват ядрото на изказа. Като по-точно може да се възприеме определението, според което отрицанието е на границата на контекстуалното включване в своята основна, примарна употреба.⁴ Естествено възникват два въпроса — дали във всички случаи отрицанието ще бъде в състава на ядрото, както в посочените примери, и второ — винаги ли частта, която е пряко свързана с отрицанието граматично и интонационно и е разположена в непосредствена близост може да се разглежда с абсолютна сигурност като част от ядрото, или с други думи казано — може ли във всички случаи тази част и отрицателният компонент да притежават еднаква степен на динамика на изказа и съответно да имат една и съща комуникативна характеристика. Според П. Адамед⁵ мястото на отрицателната частица в изречението се определя от неговото актуално членение, при което обикновено отрицанието се свързва с ядрото на изказа. Според нас това не може да се твърди за случаите на повторение, когато отрицанието или цялата отрицателна конструкция е известна от предходния контекст:

Чака го да дойде, но не дойде. Не дойде ли? — Не дойде. (В отговора отрицателният предикат е вече в основата на изказа.)

Повторение на отрицателен елемент се среща и в сложните изречения, където само при първоначална употреба отрицанието ще бъде в ядрото, докато в следващите части вече се повтаря и се включва в основата на изказа:

Вчера не дойде, не дойде и днес, нямаше я и до сега. Върбан нито можа да го възпре, нито можа да го отбегне. (И. Йовков) Нито вчера, нито днес се обади. Не обичаше Исмаил бея, нито двамата арменци. (Ст. Дичев)

Освен отгиченият предикат, може да бъде повторена и всяка друга част на изречението с отнесена към нея отрицателна частица. Тя също ще бъде отнесена към основата на изказа:

— Всички ли да влезем? — Не всички. Не всички, а един по един.

Отрицателният предикат се включва в основата и когато изречението

---

³ П. Адамед дава преглед на схващанията за мястото на актуалното членение. Вж. *Порядок слов в русском языке*, Прага 1966, 10.

⁴ П. Сгалл, Е. Гайчова, *Актуалное членение предложения и метод вопросов*, in: Актуалното членение на изречението и българският език, София 1976, 146.

съдържа индикатори-наречия от типа на „пак“, „също“, „отново“, които подчертават, че действието, изразено чрез отричения предикат е вече известно от контекста:

Човекът пак не дойде. Аз също няма да отида. Той отново не се помръдна.

Както вече е известно, отрицателната частица интонационно (като проклитика) се свързва с определена част от изречението и може да образува с нея конструкция. От гледна точка на актуалното членение са интересни отново някои случаи на повторение, когато предикатът или името са известни от предходния контекст. Нова информация внася само отрицанието, докато отнесените към него части са с по-ниска степен на комуникативна динамика.⁶ Както и да се определи отрицанието, то в никакъв случай не може да бъде тема, така както и предикатът или името, известни вече от контекста, не могат да бъдат рема. Срв.:

— Два дена го чаках да дойде. Трябваше да дойде. — И дойде ли? — Не дойде. — Ще дойде ли утре? — Утре той няма да дойде.

Заслужава внимание фактът, че при елиписа глаголът („дойде“) и наречието („утре“) могат да се изпуснат и да остане изразена само новата информация. Общеизвестно положение е, че части от ремата не могат да се изпускат. В такъв случай и глаголът, и наречието не могат да бъдат определяни като части от ремата. Може би трябва да се говори за степонуване на информацията, за допълнително разчленяване на по-ниско равнище в рамките на обособените вече комуникативни цялости. Срв.:

— Трябваше да дойде. — И дойде ли? — Не. — Ще дойде ли утре? — Няма. Куршуми можеш да излееш колкото искаш, ама хора не. (И. Йовков) Това прилича на всичко друго, само не и на мост. (И. Андрич) — Наминава ли Нико Сайков при тебе? — Нико не, но ония дето го търсят честичко се отбиват. (М. Лалич)

Частта от изречението, с която отрицанието се свързва формално, освен чрез повторение може да бъде и косвено определена от говорната ситуация:

Но пред осветеното кафене имаше хора. Не турци. Не и българи. Чужденци. (Ст. Дъчев) А аз разбрах, че не говореше само за чановете. (А. Дончев) — Нещо интересно ли откри? — Да, но не на витрината. (Б. Райнов)

Разгледаните до сега случаи показват, че съставът на комуникативните цялости не се определя от правилата на синтактичното членение и че може би не винаги при актуалното членение на отрицателните изречения е възможно точно разграничаване на компактни основа и ядро. Включването на отрицателен елемент в изречението понякога усложнява процедурата на неговото контекстуално членение, поради увеличаване на дистанцията между частите на една и съща комуникативна цялост. Това се наблюдава най-добре в разширените с повече части прости и сложни изречения или при наличието на удвоено допълнение:

На нея не ѝ трябва такъв мъж. (О. Давичо) Венецианецо, това не съм го измислил аз. (А. Дончев) Ходеше /пръчът/, но Марин нито го поглеждаше, нито мислеше да го прибере. (И. Йовков)⁷

⁶ П. Адамец, цит. съч. 25.

⁶ За понятието „динамика на изказа“ вж. у Я. Фирбас *O pojęciu dynamiczności wypowiedzeniowej w teorii funkcjonalnej perspektywy zdania*, in: *Tekst i język*, 10—21.

⁷ С подчертаване са означени частите на основата.

В подобни случаи би могло да се постави въпросът и доколко е обоснована необходимостта от деление на всяко изречение като част от текста на тема и рема.

При наличието на отрицателен съюз в началото на изречението, отрицанието към предиката може да бъде отнесено към основата при повторение на известна вече информация. Но когато отрицателният предикат предхожда отрицателния съюз⁸ (употребен обикновено многократно), тогава отрицанието към предиката може да се включи в ядрото. Срв.:

Ни тя, ни той не вечеряха. — Не вечеряха ни тя, ни той. Но ни той, ни Рада не чувствуваха това. — Но не чувствуваха това ни той, ни Рада. (Ив. Вазов)

И така, отрицанието не винаги се включва в ядрото на изказа. Следователно, твърдението на П. Адамец за актуалното членение на отрицателните конструкции не може да бъде обобщавано и следва да бъде предварително уговорено. Важен фактор при актуалното членение на изказа е информацията от контекста, комуникативната цел, като обект на езиковия анализ е текстът като цяло, единството на отделните части. Както вече изтъкнахме, съпадението между синтактично и актуално членение не е изключено, но не е и необходимо. Двата вида членение се ръководят от различни принципи и се провеждат на различни равнища, затова и смесването им е нежелателно. Срв.:

Мича погледна не мокрите си платнени обувки, а Векович. (О. Давичо)
Като че не *парите на стареца*, а честта на целия дом беше открадната. (Е. Полин)

Във всички разгледани до сега примери семантичният и синтактичният център на отрицанието съвпадат. Това се наблюдава в общоотрицателните конструкции с предикативно отрицание и в частно отрицателните конструкции с непредикативно отрицание. Анализът показва, че в тези случаи актуалното членение винаги не съвпада със синтактичното, а следователно и с логико-семантичното. От гледна точка на актуалното членение представляват интерес и случаите, в които синтактичният и семантичният център не съвпадат. Това са частноотрицателните конструкции с предикативно отрицание, обусловени от специфичната структура на славянското просто изречение. Синтактичен център на отрицанието е предикатът, а семантичен — някоя друга част, върху която пада и логическото ударение. За точната семантична информация значително допринася и контекстът, тъй като някои от тези случаи допускат и двойка интерпретация (като частноотрицателни и като общоотрицателни).⁹ В такива случаи логико-семантичното и актуалното членения се доближават по някои средства:

Около Етоал няма един милион хотели. (Б. Райнов) — няма никакви хотели; има хотели, но те не са един милион — Каза ли ѝ какво се готви? — Всичко не ѝ *казах*. Не, *всичко ѝ казах*. (И. Йовков) Не съзнаваше, че

⁸ В тези случаи трябва да се има пред вид особеният статус на отрицателните съюзи, които в определени синтактични позиции изпълняват функцията и на частици. По произход те всъщност са частици.

⁹ Според Я. Фирбас в такива случаи би могло да се говори за по-малка възприемчивост на езика спрямо актуалното членение. Вж. *Актуалното членение на изречението...* 166.

и това не е напълно вярно. Не могат вечно да се пишат стихотворения. (О. Давичо) *Версията ми* не е съвсем измислена. (Б. Райнов)

В повечето примери от разглеждания тип семантичният център на негацията (в някои — и синтактичният център) се включва в ядрото на изказа. Разбира се, това не се наблюдава винаги, тъй като е възможно и разделянето на двата центъра на негацията и включването им поотделно в основата и ядрото:

Мечката не е в Липов дял. Мечката е тук, при воденицата. (И. Йовков)
Не говоря на тебе. Ще дойде ли утре? Утре той няма да дойде.

Следователно, въпреки че контекстуалната информация може да участва и при семантичната интерпретация, не винаги има съпадение между синтактично и логико-семантично, от една страна и актуално членение. При случаите с двойка семантична интерпретация се наблюдава известно вариране в обема на ядрото, което при частно отрицание включва повече части, докато при общо отрицание някои от тях минават към основата. Това особено ясно проличава при конструктите с местоименни квантори и предикативно отрицание. Някои от тях при определени условия, зависещи от контекста и говорната ситуация, могат да бъдат употребени и със значение на общоотрицателни. Тогава местоимението се включва в основата като нсин интонационен връх и изразява предварително споменаван, известен вече обект:

— Кажете на всички! — И аз, и те — *всички утре* няма да дойдат. *На всички други въпроси хайдутинът* не отговаряше. (И. Андрич) Всичко това не е важно.

Това са едни от случаите, когато комуникативната цел, контекстуалната определеност оказват влияние върху синтактичното структуриране, изразяващо се в запазването на един по-стар вид конструкции на равнището на узуса, след като езиковата норма възприема за изразяване на същото значение други конструкции (никой не дойде). Езиковата дейност е свързана с кръстосващото се влияние на различни фактори, като в отделни моменти се налага един от тях.

В случаите на частно отрицание местоимението може да бъде както в ядрото, така и в основата на изказа. Срв.:

— Дали ще дойдат всички? — Боя се, че *всички* няма да дойдат. — Отговори ли на въпросите? — *Той* не отговори на всички въпроси.

В общоотрицателните конструкции с отрицателни местоимения (никой) обикновено местоимението се отнася към ядрото заедно с отречения предикат, който същевременно е и интонационен връх:

Не е като през пролетта. Няма никаква *друга група*, а за нас се касае. (М. Лалич)

Специфична особеност на структурата на български език е употребата на членна форма. Този проблем не може да бъде изключен при разглеждане на въпросите, свързани с актуалното членение. Според И. Ревзин „... артикълменяется при трансформации отрицания...“¹⁰ Срв.:

Аз обичам деца. — Аз не обичам децата.¹¹

¹⁰ Вж. Симпозиум по граматической типологии современных балканских языков, Москва 1973, 52.

¹¹ Примерът е на И. Ревзин, цит. съч. 52.

Според нас, в този и други подобни случаи членната форма е в генерична употреба, подчинена на комуникативния строеж на изречението, и не изразява категорията „определеност“. Появата на члена изобщо не е свързана с въвеждането на отрицателния елемент в изречението, тъй като такава форма може да се употреби и в съответното положително изречение. Срв.:

Аз обичам децата. — Аз обичам деца. Аз обичам хората. — Аз не обичам хората. Аз не обичам никакви хора (около себе си). Аз не ям свинско. — *Аз не ям свинското. — Аз не ям свинско.

И така няма основания да се твърди, че отрицанието е свързано с повишена употреба на определителния член в сравнение с положителните изречения. В най-общи линии може да се твърди, че употребата на определителния член и в положителните, и в отрицателните изречения не се различава по принцип.

От направления до сега преглед могат да се установят следните положения:

Актуалният анализ трябва да се основава в значителна степен на информацията от контекста (пряка и косвена), на връзката между частите на цялостния текст. В процеса на анализа не винаги могат ясно да се разграничат компактни основа и ядро, тъй като словоредът и фразовото ударение не са средства само на актуалното членение. При семантичния (т. е. анализът на статичната семантична структура на отделното изречение), синтактичния и актуалния анализ обектът е един и същ — езикът, макар и разглеждан от различни аспекти, които в отделни точки се кръстосват.

Анализът показва, че действително има основания актуалното членение да бъде разглеждано като самостоятелно, по-висше равнище, тъй като то не винаги съвпада със синтактичното и семантичното членение.

Езикова дейност представлява единство на смисъл и форма, подчинени на определена комуникативна цел.